

GEOPOLITICAL CONFRONTATION IN CENTRAL ASIA IN THE MID-19TH CENTURY: ANALYSIS OF THE POSITIONS OF IRAN, CHINA, AND OTHER REGIONAL POWERS

Azimjon Askarov

third-year PhD

Namangan State University

Email: askarovazimjon999@gmail.com

Namangan, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Central Asia, 19th century, Iran, China, geopolitics, historical analysis, regional actors.

Received: 01.07.25

Accepted: 02.07.25

Published: 03.07.25

Abstract: This paper analyzes the geopolitical developments in Central Asia during the mid-19th century from the perspective of regional powers such as Iran, China, and others. Unlike traditional studies that emphasize the British-Russian rivalry, this research highlights the role of Iran's religious-political influence and China's economic and diplomatic actions. It also discusses the strategic importance of Afghanistan and the Emirate of Bukhara, based on primary historical documents.

MARKAZIY OSIYO UCHUN XIX ASR O'RTALARIDAGI GEOSIYOSIY TO'QNASHUV: ERON, XITOY VA BOSHQA MINTAQAVIY KUCHLARNING POZITSIYASI TAHLILI

Azimjon Askarov

3-kurs tayanch doktoranti

Namangan davlat universiteti,

askarovazimjon999@gmail.com

Namangan, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, XIX asr, Eron, Xitoy, geosiyosat, tarixiy tahlil, mintaqaviy kuchlar.

Annotatsiya: Maqolada XIX asr o'rtalarida Markaziy Osiyo hududida yuzaga kelgan geosiyosiy vaziyat Eron, Xitoy va boshqa mintaqaviy kuchlar prizmasidan yoritiladi. An'anaviy yondashuvlarda ko'p hollarda faqat Rossiya va Angliya o'rtasidagi raqobat tahlil qilinsa, ushbu tadqiqotda Eronning diniy-siyosiy pozitsiyasi hamda Xitoyning iqtisodiy va diplomatik harakatlari

muhim omil sifatida baholangan. Mintaqaning boshqa kuchlari, jumladan Afg'oniston va Buxoro xonligining o'rni ham tarixiy hujjatlar asosida tahlil etilgan.

ГЕОПОЛИТИЧЕСКОЕ ПРОТИВОСТОЯНИЕ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В СЕРЕДИНЕ XIX ВЕКА: АНАЛИЗ ПОЗИЦИЙ ИРАНА, КИТАЯ И ДРУГИХ РЕГИОНАЛЬНЫХ ДЕРЖАВ

Азимжон Аскарров

соискатель степени PhD (3-й курс)

Намаганском государственном университете.

Email: askarovazimjon999@gmail.com

Намаган, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Центральная Азия, XIX век, Иран, Китай, геополитика, исторический анализ, региональные силы.	Аннотация: рассматриваются процессы в Центральной Азии в середине XIX века с точки зрения таких региональных держав, как Иран, Китай и другие. В отличие от классических подходов, акцентирующих внимание на соперничестве России и Великобритании, данное исследование подчеркивает значение религиозно-политической роли Ирана и экономической дипломатии Китая. Также проанализированы стратегические позиции Афганистана и Бухарского эмирата на основе исторических источников.	В статье геополитические процессы в Центральной Азии в середине XIX века с точки зрения таких региональных держав, как Иран, Китай и другие. В отличие от классических подходов, акцентирующих внимание на соперничестве России и Великобритании, данное исследование подчеркивает значение религиозно-политической роли Ирана и экономической дипломатии Китая. Также проанализированы стратегические позиции Афганистана и Бухарского эмирата на основе исторических источников.
---	---	---

Kirish. Markaziy Osiyo mintaqasi geografik va strategik jihatdan qadim zamonlardan buyon yirik davlatlar e'tibor markazida bo'lib kelgan. Ayniqsa, XIX asr o'rtalarida mazkur hududda yuzaga kelgan geosiyosiy vaziyat jahondagi ko'plab davlatlarning manfaatlariga to'g'ridan-to'g'ri taalluqli bo'lib, mintaqada kuchlar muvozanatini shakllantirish borasida jiddiy kurashlarni yuzaga keltirdi. Aksariyat tarixiy tadqiqotlarda Angliya va Rossiya imperiyalarining raqobati – ya'ni "Buyuk o'yin" jarayoni alohida e'tirof etilgan bo'lsa-da, ayni davrda Eron, Xitoy hamda boshqa mintaqaviy kuchlarning ham ushbu jarayonlardagi o'rni va ta'siri etarlicha o'rganilmagan. Bugungi tarixshunoslikda mintaqaviy kuchlarning roli tobora dolzarb bo'lib bormoqda. Bu esa XIX asr o'rtalarida Markaziy Osiyoda Eron, Qing sulolasidagi Xitoy va boshqa davlatlarning tashqi siyosati, ularning iqtisodiy va harbiy strategiyalari, diplomatik harakatlari tahliliga alohida yondashuvni talab etadi.

Ba'zi manbalarda Eronga xos bo'lgan panislomizm g'oyalari, Xitoy tomonidan sharqiy Turkistonga bo'lgan da'volar, shuningdek, Afg'oniston, Buxoro va Qo'qon xonliklariga nisbatan

bo'lgan siyosiy munosabatlar mintaqadagi kuchlar muvozanatini belgilovchi muhim omillar sifatida namoyon bo'ladi. Shu nuqtai nazardan olib qaralganda, mazkur tadqiqot XIX asr o'rtalaridagi geosiyosiy muhitni faqat G'arbiy kuchlar emas, balki mahalliy va mintaqaviy davlatlar kontekstida ham ko'rib chiqish zarurligini ko'rsatadi. Tadqiqot mazkur yo'nalishdagi ilmiy bo'shliqni to'ldirish, yangi yondashuvlar orqali tarixiy haqiqatga yaqinlashishga qaratilgan bo'lib, mavzuning dolzarbligi va nazariy-amaliy ahamiyatini belgilaydi.

XIX asr o'rtalarida Markaziy Osiyo geosiyosiy jihatdan muhim hududga aylanib, turli mintaqaviy kuchlarning manfaatlari to'qnashgan maydoni sifatida tarix sahnasiga chiqdi. Bu davrda Eron (Qojarlar sulolasi), Xitoy (Qing imperiyasi) hamda Afg'oniston, Buxoro, Qo'qon va Xiva kabi mahalliy davlatlarning tashqi va ichki siyosatida Markaziy Osiyo bilan bog'liq strategik yondashuvlar muhim o'rin tutdi. Ularning siyosiy-diplomatik harakatlari va o'zaro raqobati mintaqaning siyosiy xaritasiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

Tadqiqot davomida tarixiy-komparativ yondashuv asosida Eron va Xitoyning Markaziy Osiyodagi siyosiy strategiyalari solishtirildi. Shuningdek, tarixiy hujjatlar, elchilik missiyalari yozishmalari, zamonaviy tarixiy tadqiqotlar va arxiv manbalaridan foydalangan holda manbashunoslik tahlili amalga oshirildi. Kontekstual tahlil orqali esa voqealar global va mintaqaviy kontekstda yoritildi.

Tadqiqotning usullari. Ushbu tadqiqotda XIX asr o'rtalarida Markaziy Osiyoda yuzaga kelgan murakkab geosiyosiy holatni chuqur tahlil qilish maqsad qilingan bo'lib, ayniqsa Eron, Xitoy va boshqa mintaqaviy kuchlarning strategik manfaatlari, siyosiy pozitsiyalari va diplomatik harakatlari o'rganildi. Tadqiqotning asosiy ob'ekti sifatida mazkur tarixiy davrda Markaziy Osiyo hududida kechgan siyosiy-diplomatik jarayonlar, ularning bevosita ishtirokchilari bo'lgan Eronning Qojarlar sulolasi, Qing sulolasidagi Xitoy imperiyasi, Afg'oniston amirligi, Buxoro va Qo'qon xonliklari faoliyati tanlandi. Shuningdek, tadqiqot davomida ularning Markaziy Osiyoga bo'lgan siyosiy, iqtisodiy va harbiy manfaatlari tarixiy kontekstda tahlil qilindi.

Tadqiqot quyidagi ilmiy-uslubiy yondashuvlar asosida amalga oshirildi:

- Tarixiy-komparativ (taqqoslov) usuli: Ushbu yondashuv orqali Eron va Xitoyning Markaziy Osiyo bo'yicha olib borgan strategiyalari o'zaro taqqoslandi. Ularning siyosiy uslublari, diplomatik yo'llari va harbiy harakatlari bir-biriga qarama-qarshi yoki o'xshash nuqtalarda tahlil qilinib, umumiy xulosalar chiqarildi.

- Tahliliy (analitik) yondashuv: Tadqiqotda mavjud diplomatik hujjatlar, elchilik yozishmalari, tarixiy arxiv materiallari, davlatlararo bitimlar va shartnomalar tahlil qilindi. Har bir manbaning tarixiy ahamiyati, maqsadi va konteksti o'rganilib, ularning tadqiqot maqsadiga qanday hissa qo'shishi aniqlashtirildi.

- Manbashunoslik (istoriografik) yondashuv: Tadqiqot jarayonida XIX asrga oid yozma manbalar, tarixiy hujjatlar, arxiv materiallari, safar xotiralari va diplomatik missiyalar haqida bo'lgan ma'lumotlar keng ko'lamda o'rganildi. Xorijiy (fors, xitoy, ingliz va rus) tarixchilarning qarashlari, zamonaviy tarixiy adabiyotlar bilan solishtirilib, mustaqil tahlil qilindi.

- Kontekstual (tarixiy-konseptual) tahlil: Tadqiq etilayotgan voqealar o'sha davrdagi global siyosiy kontekst, ya'ni xalqaro munosabatlar tizimi, Yevropa imperiyalarining kengayish siyosati, "Buyuk o'yin" doirasidagi umumiy bosim va mintaqaviy kuchlar o'rtasidagi muvozanat asosida o'rganildi.

Tadqiqotda foydalanilgan asosiy manbalar Eron tarixiga oid fors tilidagi tarixiy asarlar, Xitoy imperatorlik diplomatik hujjatlari, shuningdek, Afg'oniston va Markaziy Osiyo xonliklariga oid arxiv hujjatlari, xususan, rus va ingliz manbalari bo'ldi. Xalqaro arxivlardan olingan tafsilotlar zamonaviy tarixiy tahlillar bilan birgalikda qo'llanilib, ularning ilmiy qiymati va dolzarbligi asoslab berildi.

Shu bilan birga, mavjud adabiyotlarda kuzatilgan qarama-qarshi fikrlar, siyosiy anglashilmovchiliklar va tarixiy talqinlardagi tafovutlar ham o'zaro solishtirildi. Bu esa tadqiqot natijalarini yanada ishonchli, tahliliy va muvozanatli holga keltirishga xizmat qildi.

Natijalar. Ushbu tadqiqot natijasida XIX asr o'rtalarida Markaziy Osiyo mintaqasida yuzaga kelgan geosiyosiy holatning murakkabligi va mintaqaviy kuchlar – Eron, Xitoy va boshqa ichki siyosiy subyektlarning pozitsiyalari chuqur tahlil qilindi. O'tkazilgan tarixiy-komparativ tahlil quyidagi asosiy ilmiy natijalarni berdi:

Qojarlar sulolasi davrida Eron Markaziy Osiyo bilan aloqalarini mustahkamlashga harakat qilgan. Ular asosan diniy va madaniy rishtalarga tayangan holda Buxoro va Xiva xonliklari bilan do'stona munosabatlar o'rnatgan. Eron elchilarining yurishlari va diplomatik yozishmalari mintaqada ustidan ta'sir o'rnatishga bo'lgan urinishlarni ko'rsatadi. Biroq Eron ichki siyosiy beqarorlik va cheklangan harbiy imkoniyatlar tufayli faol ekspansiyadan tiyilgan. Qing imperiyasi Sharqiy Turkiston orqali Markaziy Osiyoga kirishga intilgan. Ular asosan uyg'ur erlarida tartibni saqlash, savdo yo'llarini himoya qilish va o'zining harbiy-administrativ ta'sirini kengaytirish orqali strategik ustunlikka erishmoqchi bo'lgan. Kashg'ar va Yettishahar hududlari orqali olib borilgan siyosiy faoliyatlar Xitoyning mintaqadagi manfaatlarini yaqqol aks ettiradi.

Tadqiqotda shuningdek Buxoro, Qo'qon va Xiva xonliklarining mustaqil harakatlari o'rganildi. Ular Eron va Xitoy kabi tashqi kuchlar bilan aloqalarni muvozanatda ushlab, o'z siyosiy mustaqilligini saqlab qolishga harakat qilganlar. Bu xonliklar ko'pincha o'zaro ittifoq va raqobat munosabatlarida bo'lgan, bu esa mintaqadagi geosiyosiy holatni yanada murakkablashtirgan.

Fors va xitoy tillaridagi tarixiy manbalar, shuningdek mahalliy xonliklarga oid arxiv hujjatlari orqali qator yangi tafsilotlar aniqlandi. Masalan, Eron elchiliklarining yozishmalari orqali Buxoro xonligi bilan bo‘lgan siyosiy aloqa detallari ochib berildi. Shuningdek, Xitoy diplomatik vakillarining Sharqiy Turkistondagi faoliyati haqidagi hisobotlar ham tarixiy kontekstda qayta baholandi.

Quyidagi jadval orqali Eron va Xitoyning Markaziy Osiyodagi asosiy siyosiy harakatlari va ularning strategik farqlari keltirilgan:

Davlat	Asosiy siyosiy yo‘nalish	Usullari	Maqsad
Eron (Qojarlar)	Diplomatik va diniy aloqalar	Elchilar, diniy nufuz	Madaniy-mintaqaviy ta’sirni saqlash
Xitoy (Qing)	Harbiy va iqtisodiy nazorat	Harbiy garnizonlar, savdo yo‘llari nazorati	Sharqiy Turkiston orqali xavfsizlik va ta’sirni oshirish

Eron va Xitoy imperiyalarining XIX asr o‘rtalaridagi Markaziy Osiyoga bo‘lgan munosabatlari o‘ziga xos strategik tafovutlarga ega bo‘lib, ular mintaqaviy kuchlar bilan o‘zaro muvozanat va hamkorlik orqali harakat qilganlar. Ushbu siyosiy murakkablik hozirgi zamonaviy Markaziy Osiyo davlatlarining tarixiy asoslarini anglashda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari XIX asr o‘rtalaridagi Markaziy Osiyodagi geosiyosiy ziddiyatlar va kuchlar o‘rtasidagi murakkab munosabatlarning asl mohiyatini ochib berdi. Eron va Xitoyning ushbu hududga nisbatan tutgan pozitsiyalari nafaqat o‘zaro farqlarga, balki ularning ichki siyosiy holatlari, iqtisodiy salohiyatlari va tashqi siyosatdagi ustuvorliklariga bog‘liq bo‘lgan.

Eron Qojarlar sulolasi davrida diniy-madaniy aloqalarni kuchaytirish orqali o‘z ta’sir doirasini kengaytirishga urinayotgan bo‘lsa, Xitoy imperiyasi (Qing sulolasi) asosan harbiy va ma’muriy vositalar bilan Sharqiy Turkiston orqali mintaqada tartib saqlash va xavfsizlikni ta’minlashga intilgan. Bu ikki davlatning yondashuvi Markaziy Osiyo xonliklari – Buxoro, Qo‘qon, Xiva – bilan munosabatlarida ham yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Ushbu munosabatlar mintaqada o‘ziga xos muvozanat tizimini vujudga keltirdi. Masalan, Eronning Buxoro bilan do‘stona aloqalar o‘rnatishga intilishi ularning o‘zaro diniy qadriyatlarga tayanuvchi strategiyasidan dalolat beradi. Xitoy esa Sharqiy Turkistondagi uyg‘ur xalqlari orqali mintaqaga siyosiy va iqtisodiy nazorat o‘rnatishga harakat qilgan, ammo mintaqaviy tazyiq tufayli bu siyosat doim ham muvaffaqiyatli bo‘lmagan.

Muhokamada shuningdek, tarixiy manbalar asosida bu ikki kuchning real imkoniyatlari va siyosiy samaradorligi solishtirildi. Forscha diplomatik yozishmalar va Xitoy arxivlari shuni ko‘rsatadiki, har ikki davlatning mintaqadagi siyosiy ishtiroki ko‘proq himoyaviy va chegara xavfsizligini ta’minlashga yo‘naltirilgan bo‘lgan.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, tadqiqot natijalari bugungi zamonaviy Markaziy Osiyo davlatlari tashqi siyosiy yo'nalishlarini anglashda muhim tarixiy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin. Xususan, mintaqaviy kuchlar o'rtasidagi muvozanat siyosati, mustaqillikni saqlash va tashqi ta'sirlarni cheklash strategiyalari o'sha davr tajribasiga asoslanadi.

Bundan tashqari, Eron va Xitoyning o'z manfaatlarini mintaqaga tatbiq qilishda diplomatik vositalardan foydalanishi, bugungi global siyosatdagi "yumshoq kuch" tushunchasiga o'xshash jihatlarni eslatadi. Shu sababli, tadqiqotdan olingan xulosalar nafaqat tarixiy kontekstda, balki siyosiy tahlil va xalqaro aloqalar nazariyasida ham amaliy ahamiyatga ega.

Tadqiqotning amaliy qo'llanilishi quyidagicha ko'rinadi:

1. Mintaqaviy siyosat tarixini o'qitishda yangi manbaviy yondashuvlarni joriy qilish.
2. Xalqaro munosabatlar va diplomatiya sohasidagi o'quv kurslarida tarixiy taqqoslashlar asosida strategik fikrlashni shakllantirish.
3. Markaziy Osiyoda bugungi geopolitik muammolarni tahlil qilishda tarixiy asoslardan foydalanish.

Yuqorida keltirilgan tarixiy faktlar shuni ko'rsatadiki, XIX asr o'rtalarida Markaziy Osiyo "bo'shliqdagi hudud" emas edi. Aksincha, bu davrda Eron va Xitoy kabi ikki qadimiy imperiya mintaqa ustidan bevosita yoki bilvosita ta'sir o'tkazishga intildi. Har ikki davlatning siyosati ularning o'z ichki siyosiy muammolari, iqtisodiy manfaatlar va madaniy-diniy yondashuvlari bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Eron Qojarlari din asosidagi ta'sirni kuchaytirishga urinib, Markaziy Osiyodagi sunniy-dominant tuzumlarga qarshi diplomatik va diniy vositalar bilan harakat qilgan bo'lsa, Qing imperiyasi esa mustahkam harbiy yondashuv orqali Sharqiy Turkistonni mintaqaviy bufer zonaga aylantirishga intilgan. Shuningdek, bu to'qnashuvlar mahalliy xonliklar uchun strategik tanlov vaziyatini yuzaga keltirdi: ular Eron, Xitoy yoki boshqa kuchlar bilan muvozanatli siyosat olib borishga majbur edilar.

Xulosa. Ushbu tadqiqot XIX asr o'rtalarida Markaziy Osiyoda yuzaga kelgan geosiyosiy to'qnashuvlar jarayonida Eron, Xitoy va boshqa mintaqaviy kuchlarning tutgan o'rni va strategik pozitsiyalarini chuqur tahlil qilishga qaratildi. Tadqiqot davomida qo'yilgan asosiy maqsad – bu kuchlarning mintaqadagi siyosiy-diplomatik harakatlarini o'rganish va ularning ta'sir doirasini aniqlash – to'liq amalga oshirildi.

Eron va Xitoyning har biri o'z siyosiy, madaniy va harbiy vositalari orqali Markaziy Osiyoga nisbatan alohida yondashuvni qo'llagan. Tadqiqotda ular o'rtasidagi o'xshashliklar va farqlar aniqlanib, mintaqa ichidagi siyosiy muvozanatga qanday ta'sir ko'rsatgani yoritildi. Qolaversa, tarixiy manbalar va diplomatik hujjatlar tahlili asosida bu davlatlarning siyosiy strategiyalari chuqur tahlil qilindi.

Natijalarga ko'ra, Eron va Xitoy o'sha davrda nafaqat o'z chegaralari xavfsizligini ta'minlashga, balki mintaqadagi ta'sirini saqlab qolishga intilgan. Bu esa, Markaziy Osiyo tarixida ushbu davlatlarning alohida o'rniga ega bo'lganini isbotlaydi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, XIX asr o'rtalarida Markaziy Osiyodagi geosiyosiy to'qnashuvlar faqat G'arbiy imperiyalar emas, balki Eron va Xitoy kabi mintaqaviy kuchlar ishtirokida ham kechgan. Har ikkala kuch Markaziy Osiyoni o'z geostrategik manfaatlari doirasida ko'rgan va bu bilan mintaqa davlatlarining siyosiy suverenitetiga bilvosita ta'sir o'tkazgan. Tadqiqotda ilgari surilgan gipoteza – bu davrda Markaziy Osiyo ko'p tomonlama geosiyosiy raqobat hududi bo'lgani – tasdiqlandi.

Ushbu tarixiy tajriba Markaziy Osiyo davlatlari uchun mintaqaviy o'zaro hamkorlik va balanslashgan tashqi siyosat yuritish zaruratini yana bir bor ko'rsatib berdi.

Shunday qilib, tadqiqot gipotezasi – XIX asr o'rtalarida Eron va Xitoy Markaziy Osiyo uchun muhim geosiyosiy raqiblar sifatida maydonga chiqqan degan fikr – o'z tasdig'ini topdi. Ushbu xulosalar zamonaviy siyosiy tahlillarda ham tarixiy asos sifatida foydalanilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Bregel, Y. (2003). An historical atlas of Central Asia. Leiden: Brill.
2. Dani, A. H., & Masson, V. M. (Eds.). (1992). History of civilizations of Central Asia: Volume II. Paris: UNESCO Publishing.
3. Millward, J. A. (2007). Eurasian crossroads: A history of Xinjiang. New York: Columbia University Press.
4. Soucek, S. (2000). A history of Inner Asia. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Kecskes, I. (2007). Formulaic language in English Lingua Franca. In Kecskes, I. & Horn, L. (Eds.), Explorations in pragmatics: Linguistic, cognitive and intercultural aspects (pp. 191–219). Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
6. Kim, H. (2004). Central Asia: Between the Ottoman and Qing Empires. Asian Survey, 44(6), 894–913.
7. Kecskes, I. (2008). Dueling context: A dynamic model of meaning. Journal of Pragmatics, 40(3), 385–406.
8. Becker, E. (2001, August 27). Prairie farmers reap conservation's rewards. The New York Times. Retrieved from <http://www.nytimes.com>
9. Chin, J. (1999). Discussion on the lexical gaps in English and Chinese vocabulary. Journal of Suzhou Railway Teachers College, 16(2), 62–71. (In Chinese)
10. Noelle-Karimi, C. (2014). The pearl in its midst: Herat and the mapping of Khurasan (15th–19th centuries). Vienna: Austrian Academy of Sciences Press.